

Алевтина Ігнатуша

УДК 283 / 289

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПРОТЕСТАНТСЬКОЇ ПРЕСИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст. – 1917 р.)

У статті досліджуються об'єктивні (соціополітичні та конфесійні), а також суб'єктивні (особисті лідерські якості, фінансові можливості протестантського руху) чинники формування протестантської преси в Російській імперії. Аналізуються причини відсутності української періодики протестантських церков.

Ключові слова: Російська імперія, протестантизм, релігійні видання.

Обстоятельства возникновения протестантской прессы в Украине (вторая половина XIX в. – 1917 г.)

В статье исследуются объективные (социополитические и конфессиональные), а также субъективные (личные лидерские качества, финансовые возможности протестантского движения) факторы формирования протестантской прессы в Российской империи. Анализируются причины отсутствия украинской периодики протестантских церквей.

Ключевые слова: Российская империя, протестантизм, религиозные издания.

The preconditions of the appearance of the protestant press in Ukraine (2-nd half of the XIX c. – 1917)

The article describes the objective (sociopolitical, confessional) and the subjective (the personal qualities of the leaders, the financial abilities of the protestant movement) factors the forming process of the protestant press in the Russian Empire. The analyze of the reasons of absence of the Ukrainian periodicals of the protestant churches till 1917 is given.

Keywords: Russian empire, protestantizm, religious editions.

Періодична преса в українському суспільстві у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. впевнено ставала одним із чинників соціальної мобілізації. Таким фактором вона продовжує бути сьогодні.

Проте значна кількість актуальних питань історії періодичної преси ще залишається мало дослідженою. Серед цих питань – історія християнської, зокрема, протестантської преси в Україні. Невисвітленими залишаються історичні сюжети, пов'язані з характеристикою ролі преси у становленні протестантського руху та окремих конфесій, її місця у християнському вихованні, формуванні протестантської традиції тощо.

Ці питання лише побіжно порушувалися в узагальнюючих та спеціальних працях з історії протестантизму (В.І. Любашенко), євангельсько-баптистського руху (Ю.Є. Решетніков, С.М. Савинський, С.В. Санніков), історії церков п'ятидесятників (О. Борноволоків) та адвентистів (Л.М. Жукалюк, М. Балаклицький, Р.А. Сітарчук).

Разом із тим, навіть фрагментарний характер висвітлення окремих сюжетів історії протестантської преси в Україні та наявна джерельна база дозволяють ставити і висвітлювати питання реконструкції історії початкового етапу протестантської преси в українських землях.

Тому у цьому повідомленні охарактеризуємо зусилля українських та російських протестантських об'єднань, що постали у другій половині XIX ст. на теренах Російської імперії, у плані організації власної видавничої справи та її результати до часу глибинних революційних перетворень у країні, що розпочалися 1917 р. При висвітленні питання будемо спиратися на відомі праці зазначених вище дослідників протестантизму та діячів протестантських церков.

Перед більш детальною характеристикою звернемо увагу на два принципових моменти, які дозволяють більш цілісно оцінити явище формування української протестантської преси другої половини XIX – початку XX ст.

По-перше, до революції 1917 р. протестанти в українських землях не мали своїх всеукраїнських видань. Постає питання – у яких газетах та журналах висвітлювалися проблеми українських протестантських громад, якими засобами масової інформації мали змогу користуватися українські протестанти для звернень до громадськості?

По-друге, найбільших успіхів у зазначеній галузі видавничої діяльності досягли баптисти та євангельські християни. Слідом за ними розпочали свою видавничу діяльність та поширення друкованих матеріалів адвентисти сьомого дня.

Бантисти. У 1872 – 1873 рр. українські баптисти І. Рябошапка, М. Ратушний, Г. Вілер їздили до Петербурга з клопотанням про надання громадам, яких вони представляли, прав на проповідь і друк літератури подібно до тих, що мали протестанти-іноземці [1, с. 265]. Ці акції не дали позитивних результатів з огляду на імперську державну політику щодо релігійного сектанства. Проте саме прагнення лідерів протестантського руху в Україні до здобуття цих прав свідчило про усвідомлення духовною елітою потреби у таких виданнях і їхньої непересічної організаційної ролі.

Подальший розвиток пізньопротестантського руху в Україні за умов несприятливого державно-політичного становища показав, що шлях до створення власних друкованих видань українським протестантам надовго закритий. Найбільше досягнення, яке вони отримали, була кореспондентська участь у підготовці та поширенні релігійних видань, які видавалися як приватні проекти.

Порівняно більші можливості для видавничої діяльності мали російські протестанти у великих населених пунктах. Серед членів їхніх громад виділялися заможні підприємці або родові аристократи, які виступали спонсорами видавничих програм.

Першим журналом, який поклав початок виданню баптистської преси в Російській імперії та мав помітне поширення в підросійській Україні, став “Русский рабочий”. Журнал видавався протягом 11 років – з 1875 до 1885 рр. включно [2, с. 58 – 59]. Його друкували на власні кошти та добровільні пожертви одностумців члени петербурзької громади баптистів (“пашковців”) М. Г. та О. І Пейкер [3, с. 84]. Журнал розповсюджували з благодійною метою за надзвичайно малу ціну у робітничому та взагалі бідному середовищі. У ньому вміщували невеликі повісті, оповідання, статті настановного змісту, де не було і натяку на релігійні або догматичні дискусії [4, с. 48]. Матеріали журналу користувалися значним попитом. Деякі оповідання з журналу окремими брошурами видавало “Товариство заохочення духовно-морального читання” [2, с. 40], започатковане в середовищі петербурзьких євангельських християн. Це товариство виявило надзвичайну активність у поширенні своїх видань. Частина їх публікувалася в Україні – в Одесі. Агенти і книгоноші товариства охопили своїм впливом територію всієї держави [5], зокрема – південний регіон. За словами М. М. Корфа, товариство перетворилося на “орган духовного пробудження”. Серед членів петербурзької громади і товариства були надзвичайно впливо-

ві люди – генерал-лейтенант і міністр шляхів сполучення граф О. П. Бобринський, граф, голова департаменту законів у Державній Раді М. М. Корф, петербурзький аристократ, власник помість у десяти губерніях, відставний полковник В. О. Пашков, графиня Є. І. Черткова, княгиня Н. Ф. Лівен, княгиня В. Ф. Гагаріна та ін. [6]. Члени цього товариства мали безпосередній зв'язок з Україною. Дослідники зазначають часті місіонерські поїздки В. О. Пашкова та М. М. Корфа в Україну, які закінчувалися створенням євангельських громад [7]. Після того, як 1884 р. обер-прокурор Святійшого Синоду К. П. Победоносцев розпочав програму боротьби проти штундизму-баптизму, 1885 р. видання “Русского рабочего” припинилося. Найвпливовіші діячі руху – В. О. Пашков і М. М. Корф змушені були емігрувати.

Оскільки цей журнал мав балетристично-просвітницький характер та був приватним проектом, сучасний історик баптизму С. М. Савинський не вважає його друкованим органом петербурзької баптистської громади. Таким він слушно називає журнал “Беседа” [4, с. 207]. Ідея видання журналу належала І. С. Проханову, тоді – студенту Петербурзького технологічного інституту. Наприкінці 1889 р. разом із Г. І. Фастом він нелегально розпочав випуск журналу. Через чотири роки видання змушені були перемістити за кордон. Журнал видавався до 1898 р. і переправлявся в Росію [8]. Перший номер зробили за допомогою гектографа, наступні друкувалися літографічним способом. Для зручності розсилки журнал мав розмір звичайного зошита. “Беседу” розсилали на замовлення, а також ініціативно туди, звідки надходила інформація про створення груп та громад. Потрапляв він і в Україну. Статті до журналу писали відомі євангельсько-баптистські діячі – В. В. Іванов, К. В. Кірхнер та інші [3, с. 104].

Час виникнення цього журналу та зміст його матеріалів доволі символічні. Як відомо, наприкінці квітня 1884 р. в с. Ново-Василівці Таврійської губернії (нині Запорізької області) пройшов перший з'їзд баптистів, від якого ведуть відлік українські та російські євангельсько-баптистські помісні церкви. Відтоді – до 1891 р. – з'їзди стали щорічними, збираючись періодично в різних частинах Російської імперії, але ще кількаразово саме у Ново-Василівці [8]. У 1891 р. з'їзд російських баптистів визнав “Беседу” офіційним баптистським друкованим органом, обрав видавничу раду. Було визначено зміст журналу – духовно-моральне спрямування. Всі інші матеріали, зокрема, статті політичного за-

барвлення, на шпальти “Беседы” не допускалися. За умов гонін та переслідувань з боку влади, публікації у журналі підписували переважно псевдонімами. Кожен автор мав свій псевдонім. Наприклад, І. С. Проханов підписувався: “Закхей”, І. М. Скороходов – “Віруючий” тощо [4, с. 208].

Журнал містив статті повчального характеру, ставив на обговорення питання життя місцевих громад, наприклад, про створення притулків для дітей репресованих баптистів, про допомогу нужденним, нагальні питання життя громад та їхніх взаємин зі світом. Він публікував нариси з історії російського євангельського руху, представляв на оцінку читачів вірші та гімни, порушив актуальну тему освіти віруючих. Структурно у журналі виділялися постійні рубрики: “Суспільне життя”, “Настанови”, “Оповідання”, “Слово захисту”, “Вірші”, “Замітки”.

Таким чином, журнал віддзеркалював найважливіші аспекти церковного життя. Залишаючись у полі лояльності режиму, журнал зберігав для своїх одновірців перспективу широкого організаційного спілкування та єднання. “Беседа” започаткувала демократичну традицію толерантного висловлювання думок не лише баптистських авторів, а й інших близьких за духом церков: “Що стосується свободи розміщення на сторінках “Беседы” творів представників і інших споріднених за духом церков, то зібрання знаходить... бажаним, бо через посередництво “Беседы” може не лише з більшою ясністю відкритися їхній напрям, але й буде надана можливість розібрати їх істинність” [3, с. 130 – 131]. Такої позиції І. С. Проханов надалі дотримувався в усіх численних періодичних виданнях, які він видавав протягом життя. У січневому номері “Беседы” за 1896 р. було надруковано велику теологічну статтю А. Лафона (у перекладі В. Г. Павлова) “Єдність протестантизму”. Стаття справила великий вплив на формування світогляду І. С. Проханова [4, с. 295] і тезу про існування товариств християн різних найменувань, що внаслідок спілкування доповнюють одне одного, він зробив своїм ідейним кредо. Журнал мав підзаголовок “Орган євангельських християн”, будучи водночас і визнаним органом баптистів. До числа співробітників журналу входили представники декількох релігійних напрямів.

У 1891 – 1893 рр. видавнича рада “Беседы” знаходилася на Кавказі, а друкували журнал у Петербурзі. Матеріально видавництву допомагав один із лідерів російського баптистського руху, відомий підприємець Д. І. Мазаєв. Активну участь у ви-

данні журналу приймав братський меноніт Г. І. Фаст. У той час він жив у Петербурзі і саме у його будинку розміщувалося видавництво [9, с. 11]. Але перебування видавництва у Петербурзі виявилось короткотерміновим. У лютому 1895 р., рятуючись від переслідувань, І.С. Проханов виїхав за кордон. Спочатку він прибув до Швеції (Стокгольм), потім певний час мешкав у Німеччині (Гамбург), переїхав до Франції (Париж), та, нарешті, улаштувався в Англії. Частина матеріалів про переслідування віруючих він продовжував з-за кордону публікувати у “Беседі”. У цьому ж 1895 р. за кордоном видавництво журналу доручили К. В. Кірхнер, яка виїхала з Саратова спочатку до Швеції, а потім до Румунії. Вона продовжувала там випуск журналу до 1898 р. У закордонному періоді випуску “Беседа” переважно вміщувала статті про гоніння баптистів у Російській імперії [3, с. 121 – 123; 4, с. 255].

Шлях до легалізації євангельсько-баптистських громад відкрив царський указ від 17 жовтня 1906 р. “Про порядок утворення і діянь старообрядницьких та сектантських громад і права та обов’язки послідовників старообрядницьких узгоджень, які входили до складу громад та сектантів, які відокремилися від православ’я”. Наступний після 1905 р. період до 1917 р. можна умовно поділити на два відмінні за змістом процесів етапи: 1. 1906–1911 рр. – етап легалізації та поживлення діяльності протестантських громад і поновлення реалізації видавничих проєктів; 2. 1912–1917 – етап нових переслідувань та гонінь.

Керівництво баптистського союзу одразу використало можливість, надані легалізацією, для відновлення церковних засобів масової інформації. Своїми успіхами у видавничій сфері того часу євангельські християни та баптисти мали завдячувати активній діяльності І. С. Проханова та В. А. Фетлера. Активними діячами видавничої справи були також Д. І. Мазаєв, В. Г. Павлов, Ф. П. Баліхін, В. В. Іванов.

На травневому з’їзді євангельських християн-баптистів (25 – 30 травня 1907 р., м. Ростов-на-Дону) було ухвалено рішення про заснування друкованого органу Союзу євангельських християн-баптистів – щомісячного журналу “Баптист” [4, с. 268]. Редактором нового журналу з’їзд обрав Д. І. Мазаєва – відомого діяча протестантського руху, за походженням із молочан вищезгаданого с. Ново-Василівки Таврійської губернії, обдарованого організатора й проповідника, якого з 1888 р. постійно обирали головою Союзу

баптистів Росії. Цю місію він виконував до 1910 р. Журнал почали видавати вже у червні 1907 р. Місцем видання визначили м. Нахичевань. Заявлений офіційним органом баптистського союзу, “Баптист”, з огляду на статус, публікував установчі документи союзу, протоколи та звіти про роботу з’їздів та зборів. У журналі друкували документи, обговорювали поточні питання, повідомляли про новини, розміщували листи з місць та відгуки на них.

“Баптист” 1909 р. ряснів інформацією про порушення в державі принципів релігійної свободи, переслідування протестантів, незважаючи на декларовану царським маніфестом 1905 р. свободу сумління. Він відображав специфічне явище релігійної еміграції, привід для якої створювали гоніння протестантів в Росії за мотивами віровизнання [10]. Журнал жваво відгукувався на місцеві події у баптистських та євангельських громадах. Так, у публікації у № 22 за 1909 р. розповідалося про розгін владою баптистського з’їзду в Одесі, що проводився 5-7 травня 1909 р., та про проведення цього з’їзду пізніше – 27 вересня – 10 жовтня – у Ростові-на-Дону. Журнал подав повний протокол проведеного з’їзду [4, с. 268].

На Всеросійському з’їзді баптистів 1908 р. у Києві, хід якого також докладно висвітлив журнал [11], було прийнято рішення про скорочення періодичності журналу. Він ставав тижневиком. У практичній площині це рішення вдалося реалізувати тільки протягом наступних двох років: у 1909 р. “Баптист” став двотижневиком, а у 1910 р. – тижневиком.

У 1910 р. видавництво журналу перенесли до Одеси. Його редактором став В. Г. Павлов. До того часу через тривалі переслідування з боку влади він перебував на еміграції у Лондоні, активно співпрацюючи з журналом “Свободное слово” (редактор – В. Д. Бонч-Бруєвич, видавець – В. Чертков, послідовник Л. М. Толстого, син члена петербурзької громади баптистів Є. І. Черткової). Завдяки посередництву “Беседы” та “Свободного слова” європейський читач дізнавався про релігійні переслідування євангельських християн та баптистів у Росії [3, с. 123].

Перенесення видавництва до Одеси засвідчило значний потенціал протестантського руху на півдні України. Цей потенціал був виявом збільшення числа громад баптистів і євангельських християн, їхнього організаційного зміцнення та, водночас, більш міцних і впливових комунікаційних зв’язків цього регіону з іншими частинами імперії.

Видавництво журналів вимагало постійної матеріальної підтримки, про що неодноразово йшлося на баптистських з'їздах, зокрема, на Всеросійському з'їзді 1910 р. (м. Санкт-Петербург), що відображено у документах, надрукованих у “Баптисте” [12, 13]. На останньому за часів імперії Всеросійському з'їзді баптистів (1911 р.) обговорювалася непроста ситуація, яка склалася навколо видання “Баптиста”. Видання потребувало уваги та зусиль, з огляду на неприхильне ставлення влади. Протягом 1910–1911 рр. наклад журналу двічі конфісковували, журнал піддали штрафу на суму 300 крб. Доповідаючи про всі ці труднощі з'їздові, одноосібний редактор журналу В. Г. Павлов прохав своєї відставки. Для полегшення ситуації з'їзд створив редакційну колегію журналу та виділив кошти на придбання власної друкарні [3, с. 146; 4, с. 273].

Публікації журналу давали змогу бачити організаційне зміцнення вітчизняного протестантського руху. В інформаціях “Баптиста” висвітлювалося створення регіональних об'єднань, відділів, громад. Протягом 1907 – 1909 рр. “Баптист” практикував публікації листів-звітів проповідників про їхню євангелізаційну працю [3, с. 137 – 138]. Листи приходили з усіх куточків імперії. 1908 р. на сторінках журналу В. Г. Павлов подав статистику союзу баптистських громад за 1907 рік [14]. У міру можливостей журнал продовжував публікувати статистичні дані. Оприлюднена інформація свідчила, що за шість років – з 1905 до 1911 – чисельність баптистів у країні зросла вдвічі [15].

У серії матеріалів за 1914 р. (№№ 1 – 4) “Баптист” інформував про благодійницьку діяльність баптистських громад та про нові перешкоди, які змушені були долати благодійники (наприклад, при влаштуванні баптистського притулку для старих людей та сиріт), про підготовку кваліфікованих проповідників.

Після демократичної революції 1905 р. були започатковані приватні баптистські видання В. А. Фетлером. У 1909 р. він організував випуск щотижневого духовно-морального ілюстрованого журналу “Вера” [3, с. 139; 4, с. 261]. У 1910 – 1911 рр. заміною цьому журналу став журнал “Гость”. Журнали презентували різноманітну тематику і мали своїх постійних читачів.

Починаючи з 1913 р. в Одесі видавався баптистський журнал “Слово Истины”, незмінним редактором-видавцем якого був пресвітер одеської громади М. Д. Тимошенко. За видавничу діяльність його неодноразово притягали до судової відповідаль-

ності [3, с. 161; 4, с. 306] та наприкінці 1914 р. вислали до Сибіру у Наримський край, звідки він повернувся тільки після Лютневої революції.

Отже, проголошення загальнодемократичних свобод та свободи сумління сприяли сплеску видавничої активності баптистів. Документальне видання “История евангельско-баптистского движения” [16, с. 275] повідомляє, що за період легалізації преси з 1905 до 1918 рр. вийшло 11 різноманітних баптистських видань, до числа яких належали і періодичні друковані органи. Через них йшов обмін досвідом організації церковного життя, до громад доносилася інформація про визначальні події, рішення, прийняті проводом церкви, відбувалося згуртування віддалених осередків у єдиний функціонуючий організм. Але соціальні потрясіння, пов’язані з політичною нестабільністю та економічною відсталістю Російської імперії, матеріальними наслідками Російсько-японської та Першої світової воєн, не дали протестантським об’єднанням можливості розгорнути видавничу справу належним чином. Баптисти намагалися максимально використати потенціал друкованого слова. Оскільки в Україні були міцні протестантські традиції та відносно швидше формувалася матеріальна база видавничої діяльності, природно, що видання всесоюзних баптистських журналів тривалий час здійснювали на її території.

Євангельські християни. Справжнім “мотором” евангельського видавництва, як вже зазначалося, був І.С. Проханов. Одразу після виходу царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. про свободу совісті, слова, зборів і союзів, І.С. Проханов виклопотав дозвіл на видання щомісячного журналу “Христианин”. У листопаді 1905 р. літографічним способом вийшов перший (пробний) номер журналу. Його розіслали у всі кінці країни. За своєю суттю “Христианин”, до часу створення Всеросійського союзу евангельських християн (ВСЄХ), був органом Російського евангельського союзу. Про це свідчать, зокрема, анотації до журналу “Христианин” за 1908 р. [4, с. 285]. До 1915 р. журнал виходив із різноманітними додатками. Одним із таких додатків з 1910 р. був “Братский листок” [4, с. 274, 295]. У цьому виданні піднімалися злободенні питання організаційної церковної роботи. Додатками до журналу “Христианин” почали виходити невеличкі періодичні “Молодой виноградник” для молоді та “Детский друг” для дітей [17, с. 155]. Основним завданням цих видань була консолідація

віруючої молоді. З 1910 р. “Христианина” заступила як друкований орган газета “Утренняя Звезда” [4, с. 285, 293, 312], яка видавалася протягом 12 років, до 1922 р. Журнал “Христианин” став її додатком. У тематиці публікацій “Утренней Звезды” та “Христианина” за час їхнього одночасного видання був чіткий розподіл – перша висвітлювала питання зовнішнього практичного християнства, події суспільного та державного життя, а “Христианин” зосереджувався на внутрішніх духовних питаннях життя віруючих [4, с. 286]. З 1908 р. євангельські християни видавали ще один журнал – “Сеятель”.

Таким чином, завдяки надзвичайній активності свого ідейного лідера І.С. Проханова, євангельські християни напередодні 1917 р. мали розгалужену та репрезентативну мережу періодичної преси, добре знану в усій імперії.

Адвентисти сьомого дня. Майже одразу після утворення в Україні адвентистських громад наприкінці 80-х рр. ХІХ ст., зусиллями вихідця з менонітських колоністів Герхардта Перка до Криму, що став територією початкового поширення адвентизму у Російській імперії, почали надсилати німецькомовний адвентистський журнал “Голос истины”, який деякий час (з початку 80-х рр. до 1883 р., всього вийшов 31 номер) видавався у Швейцарії [18, с. 15]. За розповсюдження адвентистської літератури Г. Перк перебував під наглядом поліції. Його неодноразово заарештовували та врешті змусили дати підписку про “добровільний” виїзд до Швейцарії. Там він доклав зусилля до видання нового журналу – “Вестник истины”, який почали друкувати у Швейцарії для адвентистів Російської імперії. Але цензура перевіряла майже всі посилки зі Швейцарії, видання доходили з великими труднощами. Тому адвентистська місія для Росії перебазувалася у Німеччину. У Гамбурзі відкрили власне книжкове видавництво, яке постачало брошури на територію Російської імперії, у першу чергу – в українські землі, де зародилася та була міцною “гілка” адвентизму. З 1907 р. Гамбурзьке видавництво почало друк російською мовою щомісячного журналу “Маслина” обсягом 16 сторінок. Видання журналу під цією назвою тривало до 1913 р. З 1 серпня 1913 р. редакторство журналу доручили Івану Львову. Саме І. Львов перейменував у 1913 р. “Маслину” на більш співзвучну російській ментальності “Благуя Весть” [18, с. 16]. Журнал став більш знаним саме під цією назвою.

Таким чином, майже одразу після виникнення перших адвен-

тистських громад, в українських землях Російської імперії, ця протестантська течія приділила серйозну увагу розповсюдженню періодичної преси серед новостворених громад та постановці видавничої справи, створенню спеціального російськомовного журналу.

Протестантські видання мали, через переслідування самодержавством та православною церквою, значно гірші стартові умови для розвитку, аніж преса православна, та, незважаючи на перешкоди, мережа протестантської преси прогресувала, охоплюючи у передреволюційне десятиліття навіть провінційні куточки України.

Оцінюючи загальний розвиток протестантської преси, яка поширювалася в Україні за часів Російської імперії, зазначимо у підсумку декілька визначальних обставин. По-перше – залежність видавничих проєктів протестантів від неприхильного ставлення до них державної влади; по-друге – відсутність українських національних форм організації протестантської преси внаслідок: а) упередженого ставлення імперської влади до будь-яких національних форм організації спільнот, акрім того – релігійних; б) неприхильного ставлення православної більшості суспільства до протестантів внаслідок тривалої ідеологічної монополії офіційного православ'я та відсутньої традиції конфесійного співіснування; в) низького рівня національної консолідації українського суспільства, який не забезпечував переваги над несприятливими обставинами.

На темпах просування церков до своїх друкованих органів позначилися чинники організаційної потужності конфесій. Найбільші з них – християни-баптисти і євангельські християни – почали видавати свої журнали швидше за інших. Напрацьовувався досвід практичної видавничої роботи, що дозволяло предметно ставити питання організації випуску власних журналів на належному професійному рівні.

Список використаних джерел та літератури

1. Головащенко С. Історія християнства : [курс лекцій] / С. Головащенко. – К., 1999. – 352 с.
2. Терлецкий Г. Секта пашковцев / Г. Терлецкий. – Спб., 1891.
3. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М. : ВСЕХБ, 1989. – 624 с.
4. Савинский С. Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867-1917) / С. Н. Савинский. – Спб., 1999.

5. Шишканов А. Великосветский раскол [Электронный ресурс] / А. Шишканов // Обозреватель – Observer. Всероссийское Общественно-политическое движение “Духовное наследие”. – 2000. – № 7 (126). – Режим доступа к журн. :

http://www.nasled.ru/pressa/obozrev/N07_00/07_22.HTM

6. Евангелисты в Российской империи. История протестантских церквей [Электронный ресурс] // Екклесиаст. – 2007. – № 10 (128). – Режим доступа к журн. : http://www.ekkesiast.ru/archiv/2007/10_2007/07.html

7. Попов В. Евангельские христиане-пашковцы : Возникновение и духовно-просветительское служение [Электронный ресурс] / Владимир Попов. – Режим доступа : http://www.odessasem.com/publishing/bogomyслиe_07_04.html.

8. История баптизма [Электронный ресурс] / [сост. С. В. Санников]. – Режим доступа : <http://content.mail.ru/arch/18313/2130512.html>

9. Кальнев М. А. немцы и штундобаптизм / М. А. Кальнев. – М., 1897.

10. Алехин А. Г. Наши братья в Бразилии / А. Г. Алехин // Баптист. – 1909. – № 9.

11. Наши миссионерские собрания в Киеве // Баптист. – 1908. – № 7.

12. Протокол совещания по проекту устава и другие // Баптист. – 1909. – № 10.

13. Извлечение из протокола съезда // Баптист. – 1910. – № 43.

14. Павлов В. Г. Статистика Союза русских баптистских общин / В. Г. Павлов // Баптист. – 1908. – № 8.

15. Иванов В. В. О союзе / В. В. Иванов // Баптист. – 1911. – № 40.

16. История евангельско-баптистского движения в Украине : материалы и документы / [сост. С. И. Головащенко]. – Одесса, 1998.

17. Проханов И. С. В котле России / И. С. Проханов. – Чикаго, 1992.

18. Парасей А. Ф. Бедная, бросаемая бурей / А. Ф. Парасей, Н. Л. Жукалюк. – К., 1997.